

Χαράλαμπος Γάσπαρης

Ένα περιφερειακό οικονομικό κέντρο: μετανάστες και πρόσφυγες στη μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αι.)

ABSTRACT

A REGIONAL ECONOMIC CENTER: MIGRANTS AND REFUGEES IN MEDIEVAL CRETE (13TH-14TH C.)

After its conquest by the Venetians in the first decades of the 13th century, Crete was repositioned on the political and economic map of the Eastern Mediterranean. That new economic and political environment as well as the size of the island contributed to the emergence of Crete as a regional economic center for a wide area that covered much of Greece and other more remote areas. As an economic center, which could absorb labor in both agricultural and urban economic activities, mainly in the trade and shipping sector, it attracted a significant number of economic migrants from different regions for both permanent and temporary settlement. On the other hand, the small and organized refugee flows to Crete, due to the 14th-century conflicts, also strengthened the Cretan economy by settling in the countryside and the cities of the island. Venice was undoubtedly favourable to the flow of migrants and refugees to the island, as demographic problems were resolved and the labor force was reinforced for further economic growth. The migrants to Crete, either in groups or individually, came from different regions of the eastern Mediterranean, from various social and economic strata, and possessed a variety of ethnic characteristics, despite the dominance of the Greek and Venetian elements. Migration, albeit to a lesser extent, is also observed from Crete to other Venetian possessions or to the city of Venice, as well as to areas outside the Venetian territory.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: μεσαιωνική Κρήτη, βενετική Κρήτη, μεσαιωνική μετανάστευση, πρόσφυγες

Η ανθρώπινη γεωγραφική κινητικότητα αποτελεί ένα διαχρονικό φαινόμενο με στόχο την ασφάλεια και/ή τη βελτίωση της ζωής του μετακινούμενου. Οι ομαδικές ή μεμονωμένες μετακινήσεις πληθυσμών της εποχής και του χώρου που εξετάζουμε θα μπορούσαν να καταταχθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: (1) εκείνες που οφείλονται σε βίαια γεγονότα (πόλεμοι, πολιτικές διώξεις, εχθρικές επιθέσεις, φυσικά φαινόμενα και ασθένειες) και στοχεύουν πρωτίστως στην αναζήτηση ασφάλειας σε ένα νέο χώρο, και (2) εκείνες που οφείλονται στις κακές συνθήκες της καθημερινής ζωής και στο οικονομικό περιβάλλον, και στοχεύουν στη βελτίωση των συνθηκών ζωής του μετακινούμενου. Παρόλο που και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για γεωγραφική μετακίνηση, ωστόσο αυτή της πρώτης κατηγορίας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί με σύγχρονους όρους ως προσφυγική και λιγότερο ή περισσότερο μαζική, ενώ εκείνη της δεύτερης κατηγορίας ως μεταναστευτική και συνήθως εξατομικευμένη. Η μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου αποδεικνύεται ιδιαίτερα σύνθετη, καθώς θα πρέπει να

λάβει κανείς υπόψη του τις πολλές παραμέτρους, οι οποίες το καθορίζουν και σχετίζονται με τον χώρο, τον χρόνο και την ταυτότητα του προσώπου.

Η χρονική περίοδος, την οποία καλύπτει η παρούσα μελέτη, έχει ως αφετηρία ένα κομβικό γεγονός για την ιστορία της ανατολικής Μεσογείου: την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους σταυροφόρους το 1204. Το γεγονός αυτό προκάλεσε είτε άμεσα είτε σε βάθος χρόνου αλυσιδωτές αντιδράσεις πρώτα σε πολιτικό και ύστερα σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Πολυάριθμοι πόλεμοι, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, καθώς και άλλα, κοινωνικά ή ακόμη και φυσικά, φαινόμενα προκάλεσαν ομαδικές αλλά και μεμονωμένες μετακινήσεις ανθρώπων στην ευρεία γεωγραφική ζώνη της ανατολικής Μεσογείου.

Η Βενετία ως μια σημαντική ευρωπαϊκή πολιτική και οικονομική δύναμη προσέδωσε στις κτήσεις της, και ιδιαίτερα στην Κρήτη, σαφή πολιτική και οικονομική οντότητα, καθώς και έναν επιπλέον σημαντικό ρόλο: αυτόν του χώρου υποδοχής μεταναστών.¹ Κι αυτό γιατί: (1) παρείχε σχετική πολιτική ασφάλεια σε μια δύσκολη και ανασφαλή περίοδο, (2) παρείχε οικονομικές προοπτικές καθώς η Κρήτη μετατράπηκε σταδιακά σε ένα περιφερειακό οικονομικό κέντρο και (3) κράτησε σταθερή και ξεκάθαρη «μεταναστευτική πολιτική» με στόχο την προσέλκυση πληθυσμού στις κτήσεις της. Αυτό είχε αναπόφευκτα ως αποτέλεσμα να αποτελέσει πόλο έλξης για ανθρώπους που είτε με δική τους πρωτοβουλία είτε με τη βία αποφάσιζαν να μετακινηθούν. Η περίοδος λοιπόν των δύο αιώνων που εξετάζουμε στην ανατολική Μεσόγειο και ειδικότερα στην Κρήτη χαρακτηρίζεται από σχετικά έντονη μεταναστευτική κινητικότητα.

Όπως και στη σύγχρονη εποχή, έτσι και κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για εξωτερικούς και εσωτερικούς μετανάστες στο πλαίσιο ενός συγκροτημένου κρατικού σχηματισμού. Έτσι, ως προς την κατεύθυνση της μετακίνησης προκύπτει η εξής κατηγοριοποίηση: (1) μετακίνηση από άλλη πολιτική επικράτεια προς την Κρήτη, (2) μετακίνηση από άλλες βενετικές κτήσεις προς την Κρήτη, (3) μετακίνηση από την Κρήτη προς βενετική ή μη επικράτεια και (4) μετακίνηση εντός της Κρήτης.

Στη σύνθετη κοινωνία των βενετικών κτήσεων στην Ανατολική Μεσόγειο, και βέβαια της Κρήτης, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα για το φαινόμενο της μετανάστευσης θα πρέπει να λάβει κανείς υπόψη πολλαπλά χαρακτηριστικά του μετακινούμενου προσώπου ή της ομάδας προσώπων. Τα χαρακτηριστικά αυτά σχετίζονται όχι μόνο με τους λόγους της μετακίνησης, αλλά και με τις προοπτικές του κάθε προσώπου στον χώρο άφιξης και τη δυνατότητα ένταξής του στην τοπική κοινωνία. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι: (1) η καταγωγή και η «πολιτογράφηση» (Βενετός, Λατίνος γενικότερα, Έλληνας ή άλλος), (2) η θρησκεία (χριστιανός Καθολικός, χριστιανός Ορθόδοξος, μουσουλμάνος ή άλλος), (3) το προσωπικό και κοινωνικό καθεστώς (ελεύθερος, εξαρτημένος, ευγενής, σκλάβος, αιχμάλωτος, ιερωμένος κλπ.), και (4) άλλα χαρακτηριστικά, όπως ο στόχος (προσωρινή ή μόνιμη εγκατάσταση), η προσωπική οικονομική κατάσταση (πλούσιος ή φτωχός), τα προσωπικά εφόδια (εξειδικευμένος επαγγελματικά ή ανειδίκευτος).

Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, τα οποία αποτελούσαν την ταυτότητα του προσώπου, έπαιζαν σημαντικό ρόλο στον τρόπο υποδοχής και ένταξης του μετανάστη στο περιβάλλον της

¹ Για την Κρήτη ως περιφερειακό οικονομικό κέντρο βλ. ενδεικτικά Gallina 1989, 1993· Γάσπαρης 1998, 2009, 2010.

Κρήτης. Έτσι, και αντίστροφα, εφόσον ο υποψήφιος μετανάστης γνώριζε τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες στο νησί και τις πιθανές προοπτικές, η ταυτότητά του μπορούσε να αποτελέσει κίνητρο ή, αντίστροφα, ανασταλτικό παράγοντα για τη μετακίνησή του. Ωστόσο οι αιτίες ή οι ανάγκες που οδηγούσαν στη μετακίνηση ήταν και παραμένουν ισχυρότερες των όποιων πιθανών αντίξων συνθηκών στους χώρους υποδοχής.

Στις σημαντικές παραμέτρους, τις οποίες θα πρέπει επίσης να συνεξετάσει κανείς στο θέμα που μας απασχολεί, ανήκει και η «μεταναστευτική» πολιτική της ίδιας της Βενετίας, η οποία, όπως ήδη θίξαμε, υπήρξε απόλυτα θετική στην υποδοχή και την προσέλκυση μεταναστών. Η πολιτική αυτή ήταν ξεκάθαρη και στοχευμένη: αύξηση του πληθυσμού με στόχο την ενίσχυση των εργατικών χεριών και του αμυντικού συστήματος. Για τον σκοπό αυτό πρόσφερε ισχυρά, οικονομικά κυρίως, κίνητρα σε υποψήφιους μετανάστες προς τις αποικίες της. Πολύ λίγες ήταν οι περιπτώσεις πληθυσμιακών ομάδων, οι οποίες για διαφορετικούς λόγους η καθεμιά δεν ήταν ευπρόσδεκτες στις βενετικές κτήσεις: κατά κανόνα επρόκειτο για τους Ορθόδοξους ιεράρχες και μοναχούς, για τους Τούρκους αιχμαλώτους και σε επίπεδο ομάδων για τους Γενουάτες.²

Σημαντικό ρόλο στη μεταναστευτική ροή προς τις βενετικές κτήσεις έπαιζαν οι τοπικές οικονομικές συνθήκες σε συνδυασμό πάντοτε με τις πολιτικές. Ένα σταθερό δηλαδή πολιτικό περιβάλλον με ανεπτυγμένη οικονομία ή με προοπτικές ανάπτυξης αποτελεί διαχρονικά τον ιδανικό προορισμό. Αν λάβουμε πιο συγκεκριμένα ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την Κρήτη, τη μεγαλύτερη σε έκταση και σημαντικότερη κτήση της Βενετίας στην Ανατολική Μεσόγειο, είναι εύκολο να αναγνωρίσουμε σε αυτήν όλους τους παραπάνω παράγοντες.

Μια άλλη ιδιαίτερη παράμετρος, μέρος της ταυτότητας του μετακινούμενου, η οποία επηρέαζε τη μετακίνησή του, ήταν η τυχόν επαγγελματική του εξειδίκευση. Αυτό το χαρακτηριστικό καθόριζε σε σημαντικό βαθμό και την κατεύθυνση του μετανάστη.

Οι εθνοτικές κατηγορίες που μετακινούνται την περίοδο αυτή στον συγκεκριμένο χώρο μπορούν να διακριθούν σε τρεις κύριες ομάδες: (1) Έλληνες, (2) Λατίνοι, και (3) διάφοροι άλλοι. Από αυτούς οι Λατίνοι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν κυρίως ως μετανάστες «καλύτερων ευκαιριών» και εν μέρει μόνο ως πρόσφυγες. Αντίθετα, οι Έλληνες και όλοι οι άλλοι, που προέρχονταν από διάφορες γεωγραφικές ζώνες με ποικίλα εθνοτικά χαρακτηριστικά, μπορεί να ήταν τόσο μετανάστες όσο και πρόσφυγες, καθώς και σκλάβοι και αιχμάλωτοι πολέμου, οι οποίοι σύρονταν βίαια μακριά από τον τόπο κατοικίας τους.

Αν και πολύ μικρότερο, δεν μπορεί να μείνει ασχολίαστο, και το αντίθετο ρεύμα, της μετακίνησης δηλαδή από την Κρήτη προς άλλες βενετικές ή μη περιοχές για διάφορους λόγους. Οι λόγοι μιας τέτοιας μετακίνησης ήταν συνήθως είτε επαγγελματικοί, όπως για παράδειγμα προς μεγαλύτερα οικονομικά κέντρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ή της Ιταλίας, ή και χώρους με ειδικές προοπτικές, είτε η καταδίκη σε εξορία εκτός βενετικής επικράτειας συνολικά είτε η αποφυγή τιμωρίας ύστερα από παράνομη πράξη είτε, τέλος, λόγω χρεών.

² Σύμφωνα, για παράδειγμα, με απόφαση της βενετικής Γερουσίας το 1334 οι Ορθόδοξοι μοναχοί που έφθαναν στο νησί ως μετανάστες έπρεπε να εκδιώκονται επειδή ξεσήκωναν τους ντόπιους εναντίον των Καθολικών Λατίνων: *Caloieri qui aliunde sunt profugi et in dictam nostrum insulam advenerunt, malam doctrinam et voluntatem contra latinos in suis figmentis et hortationibus seminarunt ...* (Thiriet 1958, αρ. 41· Θεοτόκης 1936-1937, τ. 2/1, 142 αρ. 31).

Στην Κρήτη οι συνεχείς και συχνά μακροχρόνιες επαναστάσεις των τοπικών βυζαντινών αρχόντων κατά τη διάρκεια του 13ου αι. και των πρώτων δεκαετιών του 14ου αι. προκάλεσαν μετακινήσεις ομάδων τόσο εντός όσο και εκτός του νησιού. Οι ομάδες αυτές αποτελούνταν είτε από τους Έλληνες γαιοκτήμονες που αμφισβήτησαν την νέα τάξη πραγμάτων, επαναστάτησαν και απέτυχαν, είτε από τους νεοφερμένους βενετούς φεουδάρχες, είτε από τους εξαρτημένους κυρίως αγρότες που ακολουθούσαν και στήριζαν τους επαναστάτες με αντάλλαγμα την προσωπική τους ελευθερία.

Στα τέλη του 13ου αι. η πτώση της Άκρας στην Συρία (1291), του τελευταίου προπύργιου των δυτικών σταυροφόρων στη Μέση Ανατολή, στα χέρια των Μαμελούκων οδήγησε στη μαζική έξοδο των «Δυτικών», μεταξύ αυτών και της βενετικής παροικίας, από την πόλη. Κάποιοι, αν όχι πολλοί, από τους εγκατεστημένους εκεί Βενετούς βρήκαν καταφύγιο στις βενετικές κτήσεις της ανατολικής Μεσογείου ή σε παροικίες της Βενετίας σε βυζαντινές πόλεις-λιμάνια.³ Η παρουσία των μεταναστών από την Άκρα τεκμηριώνεται στην Κρήτη κατά τον 14ο αιώνα. Κάποιοι από αυτούς συνέχισαν τις εμπορικές ή άλλες αστικές δραστηριότητες στην αναπτυσσόμενη κτήση, ενώ άλλοι απέκτησαν γη και μετατράπηκαν σε γαιοκτήμονες, χωρίς ίσως να εγκαταλείψουν τελείως και την εμπορική δραστηριότητα.⁴

Μια από τις πρωιμότερες και μακράς διάρκειας προσφυγικές μετακινήσεις ήταν εκείνη των Αρμενίων. Στη βενετική Κρήτη η παρουσία τους μαρτυρείται ήδη στα τέλη του 13ου αιώνα, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε από πού ακριβώς είχαν προέλθει οι Αρμένιοι αυτοί: κατευθείαν δηλαδή από περιοχές της Μαύρης Θάλασσας ή από τη Μικρή Αρμενία της Μικράς Ασίας, με την οποία η Κρήτη είχε εμπορικές σχέσεις. Το γεγονός πάντως ότι ήδη το 1271 μαρτυρείται «συνοικία» Αρμενίων στα περίχωρα του Χάνδακα σημαίνει ότι ο αριθμός τους ήταν αξιόλογος και ότι η μετακίνηση ήταν πιθανότατα σχετικά μαζική.⁵ Σε αυτό συνηγορούν επίσης όχι μόνο πρόσωπα που φέρουν το χαρακτηριστικό προσωνύμιο «Αρμένιος», αλλά και χωριά και τοπωνύμια που σχετίζονται με Αρμένιους και τα οποία μαρτυρούνται ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι. σε διάφορα σημεία της Κρήτης.⁶

Ένα δεύτερο κύμα μετανάστευσης Αρμενίων καταγράφεται κατά το δεύτερο μισό του 14ου αι., το οποίο μάλιστα έχει αφήσει πιο σαφή ίχνη. Αυτή τη φορά οι Αρμένιοι προέρχονταν από τη Μαύρη Θάλασσα, πιθανότατα εξαιτίας της μογγολικής κατάληψης του Καφά (1346), όπου

³ Οι περισσότεροι πρόσφυγες από την Άκρα κατέφυγαν στην Κύπρο και κυρίως στην Αμμόχωστο (Jacoby 2014).

⁴ Το 1304 η *dama Margarita olim de Suria nunc habitatrix Candide* πούλησε στον Matteo Campanario μια σκλάβια της (Pietro Pizolo, αρ. 815). Το 1315 ο Rugiero Contarini, ο οποίος δηλώνει *specialis* κατά το επάγγελμα και πρώην κάτοικος της Άκρας και τώρα της Κρήτης, έλαβε από τον δούκα Κρήτης φέουδο ίσο με μια σερβενταρία στην περιοχή των Χανίων (Γάσπαρης 2008, αρ. 44).

⁵ Το 1271, σε συμβολαιογραφική πράξη συμμετέχει ο παπάς Μηνάς Αρμένιος (*Arminiensis*), ο οποίος δηλώνει κάτοικος του «χωριού των Αρμενίων» στο βούργο του Χάνδακα (Pietro Scardon, αρ. 196). Δεν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία, ωστόσο οι πληροφορίες είναι σαφείς και πιθανότατα επρόκειτο για κάποιον προσφυγικό συνοικισμό στα όρια του βούργου της κρητικής πρωτεύουσας. Το 1304, τριάντα τρία χρόνια δηλαδή αργότερα, νοικιάστηκε γη στο χωριό Αρμενοχωριό (Pietro Pizolo, αρ. 923). Καθώς το χωριό αυτό αναφέρεται ως δημόσιο, σημαίνει ότι βρισκόταν κοντά στον Χάνδακα, και δεν αποκλείεται να ταυτίζεται με εκείνο του 1271.

⁶ Βλ. για παράδειγμα τους βιλάνους που φέρουν τα όνομα: Νικήτας Αρμένης Σιβριτέος και Αρμενόπουλος (ASV = Archivio di Stato di Venezia, *Duca di Candia*, b. 19, quaderno II, φ. 22v, 52r). Στην Κρήτη καταγράφονται επίσης: χωριό Αρμένιοι Χανίων (1314) (Γάσπαρης 2008, αρ. 16), τοποθεσία Αρμενόκαμπος Κισάμου (1322) (*ibid.*, αρ. 69), Αρμενοχωριό Κισάμου (1332) (*ibid.*, αρ. 118).

είχε βρει καταφύγιο από παλαιότερα σημαντικός αριθμός Αρμενίων. Η επιθυμία τους να καταφύγουν σε βενετοκρατούμενες περιοχές το 1363 βρήκε ανταπόκριση, καθώς η Βενετία έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους ανθρώπους αυτούς (Topping 1985). Εξάλλου λίγα χρόνια πριν από την παραπάνω απόφαση, και συγκεκριμένα το 1361, μαρτυρείται ότι στον Χάνδακα είχαν φτάσει «πρόσφατα» Αρμένιοι, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στο βούργο της πόλης, ίσως στην ήδη υπάρχουσα από παλαιότερα συνοικία των Αρμενίων, όπου μάλιστα παρενοχλούνταν από τους ντόπιους, ενώ είχε ήδη παρατηρηθεί επίθεση εναντίον Αρμενίου (ASV, *Duca di Candia*, b. 15, φ. 82v-83r). Το ενδιαφέρον των Αρμενίων να καταφύγουν στο ασφαλές περιβάλλον βενετοκρατούμενων περιοχών συνεχίστηκε και κατά τον επόμενο 15ο αιώνα.⁷

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η μετακίνηση των κατοίκων της Τενέδου, καθώς επρόκειτο για αποτέλεσμα του δεύτερου βενετογενουατικού πολέμου, η οποία κατέληξε στην ειρήνη του Τορίνου (1381) μεταξύ της Βενετίας και της Γένοβας. Σύμφωνα με τη συνθήκη αυτή, το νησί της Τενέδου έπρεπε να ερημωθεί. Η επιχείρηση μεταφοράς πραγματοποιήθηκε κατά τους τελευταίους μήνες του 1383 και τις αρχές του 1384. Στην Κρήτη, για να μη δημιουργηθεί ισχυρή κοινότητα εντός της αποικίας, οι Τενέδιοι διασκορπίστηκαν σε ολόκληρο το νησί, όπου οι περισσότεροι από αυτούς έλαβαν γαίες σε εύφορες περιοχές. Σταδιακά από τα τέλη του 14ου αι. και εξής οι Τενέδιοι άρχισαν και πάλι να επιστρέφουν στο νησί τους (Thiriet 1981, 526-529).

Οι μετακινήσεις ανθρώπων εξαιτίας πολεμικών γεγονότων ήταν βίαιες αλλά ως ένα βαθμό εθελούσιες. Αντίθετα, η αιχμαλωσία και η σκλαβιά, αποτέλεσμα είτε πολέμου είτε απαγωγής, αποτελούσε μια βίαιη επίσης αλλά χωρίς τη θέληση του προσώπου μετακίνηση. Τα πρόσωπα αυτά μεταφέρονταν ή/και πωλούνταν σε περιοχές συνήθως πολύ μακριά από την πατρίδα τους, έτσι ώστε να είναι δύσκολη και αποτρεπτική η φυγή τους. Η σταθερή αντιπαλότητα της Βενετίας με τους Τούρκους στην ανατολική Μεσόγειο από τον 14ο αι. και εξής είχε ως αποτέλεσμα να μεταφέρονται κατά διαστήματα Τούρκοι αιχμάλωτοι στην Κρήτη. Οι πληροφορίες για τους Τούρκους αιχμαλώτους δεν είναι πολλές, και κυρίως δεν είναι γνωστό ποια ήταν ακριβώς η τύχη τους. Με εξαίρεση κάποιους που πιθανόν ανταλλάσσονταν ή επιστρέφονταν στο πλαίσιο συμφωνίας, οι υπόλοιποι κατέληγαν σκλάβοι. Ήδη από τον 14ο αι. η Βενετία λάμβανε μέτρα για την τύχη των Τούρκων αιχμαλώτων στις κτήσεις της. Το 1341 η βενετική Γερουσία αποφάσισε ότι οι Τούρκοι αιχμάλωτοι που στο εξής θα μεταφέρονταν στην Κρήτη δεν θα έπρεπε να παραμένουν στο νησί περισσότερο από έξι μήνες και όταν θα απομακρύνονταν από εκεί θα έπρεπε να προωθούνται υποχρεωτικά προς τη Δύση (*Venezia-Senato*, τ. 6, αρ. 441).⁸ Η αύξηση του αριθμού Τούρκων αιχμαλώτων και η συγκέντρωσή τους εντός μιας κτήσης δεν άρεσε στη Βενετία, πιθανότατα γιατί υπήρχε πάντα ο φόβος μεταφοράς πληροφοριών, εάν κατάφερναν να διαφύγουν. Δεν έλειπαν βέβαια και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι Τούρκοι αιχμάλωτοι

⁷ Το 1414 μια ακόμη ομάδα 80 περίπου οικογενειών, οι οποίες ζούσαν στη βενετική συνοικία της Τραπεζούντας, αλλά και στη Σεβάστεια και την «Τουρκία», εξαιτίας της επερχόμενης απειλής των Οθωμανών, ζήτησαν να εγκατασταθούν στην Κρήτη. Η βενετική Γερουσία αποδέχτηκε και αυτή τη φορά το αίτημα και πρότεινε την εγκατάστασή τους όχι μόνο στην Κρήτη αλλά και στην Εύβοια (ASV, *Senato Misti*, reg. 50, φ. 75v· Σάθας 1882, 30· Topping 1985, 366-367).

⁸ Καθώς ο αριθμός των Τούρκων σκλάβων στην Κρήτη αυξανόταν, επειδή κάποιοι τους πωλούσαν ως Έλληνες, κάτι που κατά τη Βενετία ήταν επικίνδυνο, νέα αυστηρή απαγόρευση πώλησης επαναλαμβάνεται και το 1363 (Θεοτόκης 1936-1937, τ. 2/2, 110).

που βρίσκονταν ακόμη στα χέρια του κράτους χρησιμοποιούνταν ως εργατικά χέρια σε δημόσια έργα.⁹

Η σκλαβιά θεωρείται από τους σύγχρονους μελετητές ως «μετανάστευση εξαιτίας συγκρούσεων» και προϋποθέτει βία και εξαναγκασμό. Θεωρείται επίσης ως μια μορφή βίαιης εργατικής μετανάστευσης από περιοχές με πλούσιο εργατικό δυναμικό σε περιοχές με ανάγκη του δυναμικού αυτού.¹⁰ Η μεγάλη ανάμειξη βενετών εμπόρων στο ανθηρό εμπόριο σκλάβων είχε ως αποτέλεσμα ένας μεγάλος αριθμός τους να φτάνει στην Κρήτη. Από τα συμβόλαια πώλησής τους πληροφορούμαστε την εθνοτική καταγωγή τους (κατά σειρά μεγέθους αριθμών): Βούλγαροι, Έλληνες, Τάταροι, Ρώσοι, Κιρκάσιοι, Αλβανοί, Σέρβοι, Βλάχοι, Σαρακηνοί, Τούρκοι, Ούγγροι, Μογγόλοι και Αλανοί. Οι τρεις πρώτες ομάδες, Βούλγαροι δηλαδή, Έλληνες και Τάταροι, ήταν μακράν οι περισσότεροι σε αριθμό σκλάβοι τουλάχιστον κατά τον 14ο αι., ενώ κατά τον επόμενο αυξήθηκε ακόμη περισσότερο ο αριθμός των Ελλήνων σκλάβων (Verlinden 1977, 870· Μοσχονάς 2003). Οι σκλάβοι, εκτός από την εθνοτική τους διαφορά, διακρίνονται επίσης σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τους Ορθόδοξους χριστιανούς, και σε όλους τους υπόλοιπους μη χριστιανούς, οι οποίοι βαπτίζονταν πάντοτε από τους κυρίους τους, είτε ως Ορθόδοξοι είτε ως Καθολικοί. Σε κάθε περίπτωση όλοι οι σκλάβοι, ανεξάρτητα από την εθνοτική ή θρησκευτική τους ταυτότητα, αφομοιώνονταν αναγκαστικά από το περιβάλλον που παρέμεναν οριστικά. Κάποιοι Έλληνες σκλάβοι που έφθαναν και παρέμεναν στις βενετικές κτήσεις, λόγω της σχετικά μικρής απόστασης από τον τόπο προέλευσής τους, εντοπίζονταν από τους συγγενείς τους, εξαγοράζονταν και επέστρεφαν πίσω στον τόπο καταγωγής τους.

Μια μεγάλη και πολύ ενδιαφέρουσα κατηγορία μεταναστών ήταν οι οικονομικοί. Οι μετανάστες αυτοί θα μπορούσαν να διακριθούν σε δύο γενικές κατηγορίες: (1) οι εύποροι μετανάστες που αναζητούσαν «ακόμη καλύτερες ευκαιρίες» για πλουτισμό, και (2) οι φτωχοί μετανάστες που αναζητούσαν απλώς «ευκαιρίες» για μια καλύτερη ζωή σε σχέση με τις πολύ κακές συνθήκες υπό τις οποίες ήδη ζούσαν. Και οι δύο κατηγορίες μεταναστών, εγκαταλείποντας τον τόπο κατοικίας τους για έναν άλλο, αναλάμβαναν το ρίσκο της αποτυχίας, ο καθένας βέβαια από τελείως διαφορετική βάση και με τελείως διαφορετικές προοπτικές. Οι προοπτικές αυτές δεν είχαν να κάνουν μόνο με τις ήδη υπάρχουσες οικονομικές τους δυνατότητες, αλλά και από την εθνοτική τους καταγωγή και βέβαια από το προσωπικό τους καθεστώς ελευθερίας ή όχι.

Η πρωιμότερη οργανωμένη μετακίνηση προσώπων, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν εύποροι μετανάστες, είναι η αποστολή αποίκων από τη Βενετία προς την Κρήτη. Η μετακίνηση αυτή καλύπτει το πρώτο μισό του 13ου αι. σε τρεις ομαδικές αποστολές (1211, 1222, 1253), στις οποίες συμμετείχαν 249 συνολικά πρόσωπα. Στην ίδια κατηγορία, των εύπορων δηλαδή μεταναστών, εντάσσονται και όλοι οι Λατίνοι έμποροι ή επενδυτές που έφτασαν στην Κρήτη και εγκαταστάθηκαν εκεί μόνιμα ή τουλάχιστον για πολλά χρόνια. Το μεγαλύτερο τμήμα τους το αποτελούσαν Βενετοί, ενώ μεταξύ των υπόλοιπων βρίσκονταν άλλοι Ιταλοί,

⁹ Το 1357, για παράδειγμα, η βενετική Γερουσία, παρά τη σχετική απαγόρευση, όπως σημειώνεται, έδωσε άδεια στις αρχές της Κρήτης να κρατήσουν στο νησί όσους Τούρκους αιχμαλώτους έκριναν αναγκαίο, για να τους χρησιμοποιήσουν στα έργα που γίνονταν την περίοδο εκείνη στο λιμάνι του Χάνδακα (*Venezia-Senato*, τ. 15, αρ. 60).

¹⁰ Είναι χαρακτηριστική από την άποψη αυτή η απόφαση της βενετικής Γερουσίας το 1393, σύμφωνα με την οποία λόγω έλλειψης εργατικών χεριών στην Κρήτη οι βενετικές αρχές επιδότησαν με 3.000 υπέρπυρα έμπορους για να μεταφέρουν στο νησί σκλάβους ηλικίας κάτω των 50 ετών (Thiriet 1958, αρ. 828).

όπως Γενουάτες και Φλωρεντινοί, ή Καταλανοί. Όλοι αυτοί ήταν εγκατεστημένοι κυρίως στον αστικό χώρο των πόλεων-λιμανιών της Κρήτης, αλλά και στην ύπαιθρο, όταν η επένδυσή τους αφορούσε γη και αγροτικά προϊόντα (Jacoby 1994, 2002· Stöckly 2002). Οι μετανάστες αυτοί εντάσσονταν εύκολα στο νέο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον της Κρήτης και συνέβαλλαν στην ενίσχυση του εμπορίου και της αστικής οικονομίας γενικότερα.

Μια ενδιάμεση κατηγορία μεταναστών ήταν συγκεκριμένοι επαγγελματίες, οι οποίοι ήταν περιζήτητοι στις βενετικές κτήσεις για τις γνώσεις τους και την εξειδίκευσή τους. Οι επαγγελματίες αυτοί είτε έλειπαν τελείως είτε το επίπεδο της εξειδίκευσής τους ήταν ανώτερο όσων ήδη δρούσαν στις κτήσεις. Προέρχονταν από τη Βενετία ή άλλες περιοχές της ιταλικής χερσονήσου, ή ακόμη την Κωνσταντινούπολη και άλλες μεγάλες πόλεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Κατέληγαν κατά κανόνα σε μεγάλες κτήσεις, όπως η Κρήτη. Μεταξύ των επαγγελματιών αυτών περιλαμβάνονται γιατροί, πεταλωτές, μηχανικοί, υφαντουργοί και άλλοι ανάλογα με τη συγκυρία και τις κατά καιρούς ανάγκες της κτήσης. Στην προσέλκυσή τους συντελούσε είτε ο καλός μισθός, αν επρόκειτο να προσληφθούν από το κράτος ή τους φεουδάρχες, είτε οι σίγουρες προοπτικές για εργασία σε έργα του δημοσίου ή για απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα.¹¹

Στους μετανάστες θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν ακόμη ποικίλες κατηγορίες ανθρώπων, οι οποίοι είτε στοχευμένα είτε τυχαία κατέληγαν στην Κρήτη για λόγους επαγγελματικούς ή προσωπικούς, προερχόμενοι από τη Δύση, τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ή ακόμη και από μια άλλη βενετική κτήση. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται μισθοφόροι στρατιώτες, ναυτικοί, υποψήφιοι για θέση στην τοπική γραφειοκρατία, ακόμη και υποψήφιοι νύφες από τη Βενετία ή την Ιταλία γενικότερα. Αν και οι περισσότεροι από αυτούς έφταναν στην Κρήτη με στόχο να αποκτήσουν χρήματα και να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, ωστόσο πολλοί από αυτούς παρέμεναν τελικά εκεί ως μόνιμοι κάτοικοι.¹²

Μια μεγάλη και πολύ ενδιαφέρουσα κατηγορία οικονομικών μεταναστών προς την Κρήτη την αποτελούσαν τα φτωχά ανειδίκευτα πρόσωπα που έψαχναν καλύτερες ευκαιρίες για την επιβίωσή τους. Επρόκειτο κατά κανόνα για Έλληνες από διάφορες περιοχές είτε της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είτε φραγκικές είτε ακόμη από άλλη βενετική κτήση ή νησί που ανήκε σε βενετό κυρίαρχο. Αν όμως για τους Λατίνους μετανάστες δεν ετίθετο ζήτημα προσωπικού καθεστώτος, επειδή ήταν από θέση «ελεύθεροι» και μπορούσαν να διαχειριστούν την τύχη τους, για τους Έλληνες μετανάστες δεν ήταν το ίδιο. Οι τελευταίοι με την είσοδό τους στην Κρήτη όφειλαν να δηλώσουν την άφιξή τους παρέχοντας τα προσωπικά τους στοιχεία, έτσι

¹¹ Το 1375, η βενετική Γερουσία έδωσε άδεια στις τοπικές κυβερνήσεις της Κρήτης, Εύβοιας, Μεθώνης και Κορώνης να παραχωρήσουν απαλλαγή καταβολής δασμών για δέκα χρόνια σε μάστορες της υφαντικής τέχνης (*magistri artis zanullotorum*), οι οποίοι θα πήγαιναν να εγκατασταθούν στις περιοχές αυτές (Thiriet 1958, αρ. 555). Την ίδια χρονιά στέλνονται από τη Βενετία τεχνίτες κτίστες και πελεκητές (*magistri lapidicide*) για έργα στα τείχη και άλλα δημόσια κτήρια με ετήσιο μισθό και παροχή σιταριού (*ibid.*, αρ. 559).

¹² Ένα μάλλον συνηθισμένο φαινόμενο, όπως αποδεικνύουν οι διαθέσιμες πηγές, ήταν ο γάμος μισθοφόρων στρατιωτών με ντόπιες γυναίκες, με αποτέλεσμα να παραμένουν πλέον μόνιμα στον τόπο που υπηρετούσαν. Τέτοιοι γάμοι ήταν απαγορευμένοι από τη Βενετία για λόγους αμυντικής πολιτικής και οδηγούσαν κατά κανόνα στην απόλυση του στρατιώτη, όπως αποκαλύπτει σχετική απόφαση της βενετικής Γερουσίας το 1371 για την Κρήτη (*Venezia-Senato*, τ. 20, αρ. 672). Η απόφαση αυτή δεν προκαταλαμβάνει ένα φαινόμενο, αλλά το διαπιστώνει και θέτει κάποιες απαγορεύσεις.

ώστε να μην κυκλοφορούν παράνομα. Η δήλωση αυτή είχε κύριο στόχο τον εντοπισμό των εξαρτημένων προσώπων, τα οποία καταγράφονταν σε ειδικούς καταλόγους ως «βιλάνοι ξένοι» (*villani forinseci/forenses*) και βρισκόνταν στη διάθεση του κράτους. Οι ελεύθεροι μπορούσαν να κινηθούν όπως οι ίδιοι επιθυμούσαν και να επιλέξουν τον τόπο εγκατάστασής τους, την πόλη δηλαδή ή την ύπαιθρο. Αντίθετα, οι βιλάνοι προωθούνταν όλοι στην ύπαιθρο ως αγροτικά εργατικά χέρια στα φέουδα του δημοσίου ή των ιδιωτών.

Το νησί αποτελούσε, πιθανότατα ακόμη και πριν από την άφιξη των Βενετών, χώρο στον οποίο κατέληγαν μετανάστες κυρίως από τα γειτονικά μικρά και άγονα νησιά του νότιου Αιγαίου, οι οποίοι απορροφούνταν στην ύπαιθρο ως αγρότες. Στα διασωθέντα κτηματολόγια (*catastica feudorum*) καταγράφονται κατά το πρώτο μισό του 13ου αι. βιλάνοι που το όνομά τους δηλώνει προέλευση από περιοχές εκτός Κρήτης.¹³ Το βέβαιο είναι ότι μια τέτοια μεταναστευτική τάση προς την Κρήτη αυξήθηκε κατά τη διάρκεια του 13ου αι. εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας στον χώρο του Αιγαίου και της ευρύτερης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η τάση αυτή συνεχίστηκε αμείωτη και κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Αυτό οφείλεται εκτός των άλλων και στη σταθερή, όπως έχει ήδη τονιστεί, βενετική πολιτική για την προσέλκυση μεταναστών στις κτήσεις της, αλλά και στις καλύτερες οικονομικές προοπτικές.

Το ίδιο το καθεστώς του εξαρτημένου προσώπου, είτε βιλάνου είτε σκλάβου, απέκλειε τη μετακίνησή του χωρίς την άδεια ή την πρωτοβουλία του κυρίου του. Το γεγονός ωστόσο αυτό δεν απέτρεπε τη φυγή βιλάνων και σκλάβων, και το φαινόμενο, έστω κι αν δεν απέκτησε ποτέ μαζικότητα, είχε σταθερότητα και βέβαια εξάρσεις με συγκεκριμένες αφορμές. Τέτοιες αφορμές ήταν, για παράδειγμα, οι επαναστάσεις του 13ου αι., τα υπερβολικά χρέη που τους βάραιναν κινδυνεύοντας να τους στείλουν στη φυλακή, ή ακόμη η ανασφάλεια στην περιοχή κατοικίας τους εξαιτίας πειρατικών ή άλλων εχθρικών επιθέσεων. Πιο σύνθετο ήταν το ζήτημα όταν μικρές ομάδες βιλάνων κατέφευγαν σε κάποια βενετική κτήση προερχόμενοι είτε από άλλη βενετική κτήση είτε από άλλη ξένη ηγεμονία. Οι ενέργειες των αρχών στην περίπτωση αυτή ακολουθούσαν κατά κανόνα την τυπική διαδικασία, αναγνωρίζοντας δηλαδή ότι οι βιλάνοι αυτοί όφειλαν να επιστρέψουν στις εστίες τους. Το 1356, για παράδειγμα, οι αρχές της Εύβοιας ζήτησαν από τις αντίστοιχες της Κρήτης να «διευκολύνουν» (στην πραγματικότητα να διατάξουν) τους βιλάνους που είχαν καταφύγει εκεί να επιστρέψουν στις εστίες τους (Thiriet 1958, αρ. 284). Στην περίπτωση αυτή το γεγονός ότι στην Εύβοια οι Βενετοί είχαν μεγάλα συμφέροντα, λίγο πριν το νησί αυτό ενταχθεί στο θαλάσσιο κράτος της, διευκόλυνε την άμεση αποδοχή του αιτήματος.¹⁴ Αντίστοιχα αιτήματα άλλων ηγεμόνων γίνονταν επίσης αποδεκτά,

¹³ Στο κτηματολόγιο, για παράδειγμα, του σεξτερίου του Dorsoduro στην Κρήτη έχουν καταχωριστεί οι βιλάνοι *Petrus Carpathi* και *Constantinus Nixioti* το 1234, ο *Leo Carpathio*, ο *Leo Malvasiotis* και ο *Manuel Totradi Mothoneo* το 1259, και πολλοί άλλοι, τα ονόματα των οποίων δηλώνουν προέλευση εκτός Κρήτης (Γάσπαρης 2004, αρ. 42, 205, 243, 255, 945). Δεν είναι τυχαίο επίσης το βαφτιστικό όνομα Ξένος, καθώς και το επίθετο Εξωμερίτης, τα οποία συναντούμε συχνά στην κρητική ύπαιθρο την εποχή αυτή. Για τα επίθετα ως δηλωτικά τύπου προέλευσης και μεταναστευτικής κίνησης βλ. ενδεικτικά: Κόντη 1989.

¹⁴ Παρόμοια είναι και η περίπτωση των βιλάνων που είχαν καταφύγει από τα Κύθηρα στην Κρήτη κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Το 1384 η αρμόδια υπηρεσία για τον έλεγχο των δημόσιων βιλάνων στην Κρήτη ανακάλυψε ότι πολλοί βιλάνοι που είχαν καταγραφεί ως βιλάνοι «ξένοι» και είχαν περάσει στη δικαιοδοσία του δημοσίου προέρχονταν από τα φέουδα της οικογένειας Venier στα Κύθηρα. Τώρα που τα φέουδα αυτά είχαν περιέλθει στο βενετικό δημόσιο, οι αρχές της Κρήτης επιθυμούσαν και πάλι να τους στείλουν πίσω στα Κύθηρα για την ενίσχυση του αγροτικού πληθυσμού στο νησί. Βλ. Κουμανούδη 2003, 135 υποσ. 34.

αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις οι βενετικές αρχές έθεταν κάποιες προϋποθέσεις, όπως ήταν η ασφάλεια των βιλάνων κυρίως έναντι των τουρκικών επιθέσεων, που ήταν πολύ συχνά και η αιτία της μετακίνησης. Φυγή βιλάνων από τις ανεξάρτητες ηγεμονίες των νησιών του Αιγαίου προς την ασφαλέστερη Κρήτη κατά τη δεκαετία του 1350 ήταν αποτέλεσμα των τουρκικών επιθέσεων. Η Βενετία αποδεχόταν το αίτημα των κυρίων τους για την επιστροφή των βιλάνων, αλλά σε κάθε περίπτωση έθετε ως προϋπόθεση ότι θα εξασφαλιζόταν η ασφάλειά τους έναντι των Τούρκων.¹⁵

Από την άλλη πλευρά τα εξαρτημένα πρόσωπα, και κυρίως οι βιλάνοι, μπορούσαν να μετακινηθούν και να εγκατασταθούν σε άλλη περιοχή με πρωτοβουλία του κυρίου τους, ακόμη και αν οι ίδιοι προσωπικά δεν το επιθυμούσαν. Οι μετακινήσεις αυτές δεν πραγματοποιούνταν μόνο εντός μιας κτήσης, αλλά και μεταξύ διαφορετικών κτήσεων, είτε λόγω κοινών συμφερόντων των ιδιοκτητών τους σε δύο διαφορετικούς χώρους, είτε λόγω πολιτικών συγκυριών. Το 1336, για παράδειγμα, ο ευγενής Marino Barozzi ζήτησε από τη Βενετία να εξακολουθήσει να διατηρεί τα δικαιώματα στους βιλάνους του, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει το νησί της Σαντορίνης, όταν αυτό περιήλθε στην οικογένεια Sanudo, και είχαν εγκατασταθεί στην Κρήτη (*Venezia-Senato*, τ. 4, αρ. 568).

Εν κατακλείδι, η Κρήτη κατά τη διάρκεια των τελευταίων μεσαιωνικών αιώνων αποτέλεσε χώρο υποδοχής τόσο προσφύγων όσο και μεταναστών εξαιτίας της ασφάλειας και των οικονομικών προοπτικών που πρόσφερε. Τα μετακινούμενα πρόσωπα, είτε ομαδικά είτε ατομικά, προέρχονταν από διάφορες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, από διάφορα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, ενώ διέθεταν ποικίλα εθνοτικά χαρακτηριστικά, παρά την κυριαρχία του ελληνικού και βενετικού στοιχείου. Μεταναστευτική κίνηση, αν και σε μικρότερο βαθμό, παρατηρείται και αντίστροφα, από την Κρήτη δηλαδή σε κάποια άλλη ή ακόμη και προς την ίδια την πόλη της Βενετίας, καθώς και η εγκατάλειψη του νησιού προς περιοχή εκτός βενετικής επικράτειας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- M. Gallina (1989), *Una società coloniale del Trecento. Creta fra Venezia e Bisanzio*, Βενετία 1989.
- M. Gallina (1993), "L'affermarsi di un modello coloniale: Venezia e il Levante tra Due e Trecento", *Θησαυρίσματα* 23 (1993), 14-39 (= *Conflitti e coesistenza nel Mediterraneo medievale: mondo bizantino e Occidente latino*, Σπολέτο 2003, 273-299).
- D. Jacoby (1994), "The migration of merchants and craftsmen: a Mediterranean perspective (12th-15th century)", S. Cavaciocchi (επιμ.), *Le migrazioni in Europa, secc. XIII-XVIII*, Φλωρεντία 1994, 533-560

¹⁵ Όταν ο δούκας Αιγαίου Πελάγους το 1358 ζήτησε από τον δούκα Κρήτης να επιστραφούν οι βιλάνοι της επικράτειάς του, οι οποίοι είχαν καταφύγει στην Κρήτη, οι βενετικές αρχές διέταξαν τον δούκα Κρήτης να αρνηθεί. Το επιχειρήμα τους ήταν ότι οι βιλάνοι αυτοί είχαν καταφύγει στην Κρήτη λόγω των τουρκικών επιθέσεων και ότι, αν τους εκδίωκαν, θα προτιμούσαν να καταφύγουν στους Τούρκους παρά να επιστρέψουν στην παλιά τους εστία (*Venezia-Senato*, τ. 15, αρ. 354). Ανάλογο αίτημα απηύθυναν στις κρητικές αρχές ο Ιωάννης και ο Θωμάς Ghisi που κατείχαν την Αμοργό το 1361. Η Βενετία επέτρεψε την επιστροφή των βιλάνων, χωρίς όμως να τους αναγκάσει να το κάνουν, και με την προϋπόθεση ότι θα εξασφαλιζόταν η ασφάλειά τους έναντι και πάλι των Τούρκων (Thiriet 1958, αρ. 379· Θεοτόκης 1936-1937, τ. 2/2, 90-91· Κουμανούδη 1999, 72· Saint-Guillain 2001, 114-115).

- (ανατύπωση: D. Jacoby, *Trade, commodities and shipping in the medieval Mediterranean*, Variorum 1997, αρ. Ι).
- D. Jacoby (2002), "Migrations familiales et stratégies commerciales vénitiennes aux XIIe et XIIIe siècles", M. Balard και A. Ducellier (επιμ.), *Migrations et diasporas méditerranéennes (Xe-XVIe siècles)*, Παρίσι 2002, 355-374.
- D. Jacoby (2004), "The Demographic evolution of Euboea under Latin rule, 1205-1470", J. Chrysostomides και Ch. Dendrinou και J. Harris (επιμ.), *The Greek Islands and the Sea. Proceedings of the First International Colloquium held at the Hellenic Institute, Royal Holloway, University of London, 21-22 September 2001*, Camberley, Surrey 2004, 131-179.
- D. Jacoby (2014), "Refugees from Acre in Famagusta around 1300", M. J. K. Walsh και T. Kiss και N. Coureas (επιμ.), *The Harbour of all this Sea and Realm. Crusader to Venetian Famagusta*, Βουδαπέστη 2014, 53-67.
- Pietro Pizolo. *Notaio in Candia*, έκδ. S. Carbone, τ. 1, 1300, Βενετία 1978; τ. 2, 1304-1305, Βενετία 1985.
- G. Saint-Guillain (2001), "Amorgos au XIVe siècle. Une seigneurie insulaire entre Cyclades féodales et Crète vénitienne", *Byzantinische Zeitschrift* 94/1 (2001), 62-189.
- Pietro Scardon. *Imbreviature (1271). Documenti della colonia veneziana di Creta*, έκδ. A. Lombardo, Τορίνο 1942.
- Doris Stöckly (2002), "Tentatives de migration individuelle dans les territoires sous domination vénitienne – une approche", M. Balard και A. Ducellier (επιμ.), *Migrations et diasporas méditerranéennes (Xe-XVIe siècles)*, Παρίσι 2002, 513-522.
- F. Thiriet (1958), *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, τ. 1 (1329-1399), Παρίσι 1958.
- F. Thiriet (1981), "A propos des personnes 'déplacées' au XIVe siècle. Le transfert des Tenediotes en Roumanie vénitienne. (1381-1385)", *Travaux et Mémoires* 8 (1981), 521-530.
- P. Topping (1985), "Armenian and Greek refugees in Crete and the Aegean world (XIV-XV centuries)", *Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Ηράκλειο 1985, 364-374.
- Venezia-Senato. Deliberazioni miste*, τ. 4, *Registro XVII (1335-1339)*, έκδ. F.-X. Leduc, Βενετία 2007; τ. 6, *Registro XIX (1340-1341)*, έκδ. F.-X. Leduc, Βενετία 2004; τ. 15, *Registro XXVIII (1357-1359)*, έκδ. E. Orlando, Βενετία 2009; τ. 20, *Registro XXXIII (1368-1372)*, έκδ. A. Mozzato, Βενετία 2010.
- C. Verlinden (1977), *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, τ. 2, Gent 1977.
- Χ. Γάσπαρης (1998), «Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη, 13ος-15ος αι: Τα χρόνια πριν από την ακμή», *Proceedings of the Symposium «Η Κρητική λογοτεχνία στο κοινωνικό και ιστορικό της πλαίσιο»*, Amsterdam, 19-21 June 1997, in Honour of Wim Bakker, *Cretan Studies* 6 (1998), 23-36.
- Χ. Γάσπαρης (2004), *Catastici Feudorum Crete. Catasticum sexterii Dorsoduri. 1227-1418*, Αθήνα 2004.
- Χ. Γάσπαρης (2008), *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Chanee. 1314-1396*, Αθήνα 2008.
- Χ. Γάσπαρης (2009), "Terra o mare? Greci e Veneziani nel nuovo contesto economico delle colonie (XIII-XIV sec.)", Chryssa Maltezu και Angeliki Tzavara και Despina Vlassi (επιμ.), *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, *Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007*, Βενετία 2009, 39-51.
- Χ. Γάσπαρης (2010), "The trade of agricultural products in the eastern Mediterranean and the regional sea routes from thirteenth to fifteenth century", E. Kislinger, J. Koder και A. Külzer (επιμ.), *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. Bis 15. Jahrhundert)*, Βιέννη 2010, 93-104.
- Σ. Μ. Θεοτόκης (1936-1937), *Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας 1281-1385*, τ. 2/1-2/2, Αθήνα 1936-1937.

- Βούλα Κόντη (1989), «Τα εθνικά οικογενειακά ονόματα στην Κρήτη κατά τη βενετοκρατία (13ος-17ος αι.)», *Σύμμεικτα* 8 (1989), 143-317.
- Μαρίνα Κουμανούδη (1999), «Για ένα κομμάτι γης. Η διαμάχη Σανούδων-Γκίζη για το νησί της Αμοργού (14ος αι.)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 45-90.
- Μαρίνα Κουμανούδη (2003), "Illi de Ca' Venier: The first Venetian lords of Kythera", Marina Koumanoudi και Chryssa Maltezu (επιμ.), *Venezia e Cerigo, Atti del Simposio Internazionale, Venezia 6-7 dicembre 2002*, Βενετία 2003, 87-106.
- Ν. Γ. Μοσχονάς (2003), «Η αγορά των δούλων», Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, 249-272.
- Κ. Σάθας (1882), *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Crèce au moyen âge*, τ. 3, Αθήνα 1882.